

УДК 316.2

ВАЛЕРІЙ ПИЛИПЕНКО,

доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України

Метатеоретизування в соціології: особливості, типи та напрями

Анотація

У статті аналізуються особливості, типи та напрями соціологічного метатеоретизування у структурі метадосліджень соціології. Соціологічну метатеорію розглянуто в порівняльному контексті разом із соціологічним метаметодом та метааналізом даних. Наведено порівняння дослідницьких циклів розбудови і тестування теорій середнього рівня та метатеорій в соціології. Зауважено, що метатеорії як всеосяжні концептуальні перспективи більш інтегративні, абстрактні й узагальнені порівняно із теоріями. Описано ідеальні типи соціологічного метатеоретизування з огляду на його мету — глибше розуміння теорій, продукування нових теорій, створення нових всеосяжних теоретичних перспектив (метатеорій) та критичне оцінювання інших теорій. Розкрито характер позитивістського, герменевтичного, критичного і постмодерністського метатеоретичних напрямів у соціології.

Ключові слова: *теорія, метатеорія, теоретизування, метатеоретизування, метаметод, метааналіз даних, позитивізм, герменевтика, постмодернізм*

Вступ

Основоположники та класики соціології свого часу наполегливо розробляли її загальнотеоретичні засади. До цих зусиль спонукали сподівання на гадані корисні властивості загальної теорії, зокрема: а) визначення фундаментальних та інваріантних властивостей соціальної реальності, що підлягають вивченню; б) орієнтація дослідників на розроблення і практичну перевірку універсальних абстрактних законів та моделей цих властивостей.

Утім, згодом розроблення загальної теорії (“універсальної системи соціологічної теорії”) було проголошено передчасним за поточного стану розвитку соціології [Мертон, 2006: с. 64–104]. У підсумку соціологічній науці дотепер бракує визнаної всіма соціологами єдиної загальної теорії. Через її відсутність соціологам бракує однастайності щодо предметної царини соціології, її вихідних аналітичних засновків, стратегій розвитку теоретичних засад та методології аналізу. Теоретична соціологія розрізнена на конкурувальні парадигми й теорії. Фахова соціологічна спільнота роздроблена на автономні парадигмальні угруповання та осередки із часто несумісними концептуальними мовами, предметними ділянками досліджень та критеріями їхньої плідності. Змістова неузгодженість поняттєвого складу різних парадигм і теорій часто ускладнює коректне порівняння та узагальнення результатів досліджень, ґрунтованих на них. Відтак ці обставини, попри Мертонів скепсис, мотивують соціологів до пошуків і розроблення загальнотеоретичних засад соціології. У 1980–1990-х роках такі пошуки в соціології набувають форми метатеоретизування або розроблення соціологічної метатеорії.

Метатеорія¹ (від грецьк. *μετά* – “за”, “після”) – це теорія, що аналізує структуру, методи і властивості якої-небудь іншої конкретної предметної або об’єктної теорії [Гастев, Шмаин, 1964: с. 400]. Якщо кожна конкретна наукова теорія вивчає певний фрагмент реального світу, то метатеорія цієї теорії досліджує систему її понять і положень. Метою такого метатеоретичного дослідження конкретної теорії є з’ясування меж царини її застосування, оцінювання міри її несуперечливості й повноти, вивчення способів запровадження нею нових понять та доведення її тверджень. Метатеоретичне дослідження сприяє глибшому розумінню засад конкретної теорії, суттєво впливає на її розвиток, бо вможливує виявлення методів її раціональнішої розбудови (формалізацію та аксіоматизацію). З цього погляду є підстави говорити про метатеорію будь-якої окремої науки – хімії, біології, соціології тощо.

В Україні проблематику соціологічної метатеорії почали досліджувати одразу після піднесення метатеоретизування у світовій соціології на зламі 1980–1990-х років. Провідна роль у цих дослідженнях належала теоретикам та історикам соціології В.Танчеру, В.Корольку, В.Степаненку, П.Кутуєву (Федорченку), В.Костинській та ін. Ці дослідники переклали й оприлюднили низку текстів чільних теоретиків і метатеоретиків світової соціології [Александр, 1992а, б; Тьорнер, 1992; Коллінз, 1993; Социологическая теория сегодня, 1994; Уоллес, 1994; Мертон, 1996]. Сукупно зазначені дослідницькі зусилля багато в чому зумовили напрями розвитку історії та теорії соціології в Україні. Однак у згаданих випадках йдеться про дослідження метатеоретичної проблематики світової соціології 1990-х років. Після 2000 року ця проблематика перебуває радше на периферії дослід-

¹ Концепцію метатеорії запропонував наприкінці 1890-х років, запровадивши у вжиток термін “метатеорія”, німецький математик Д.Гільберт у зв’язку із власною програмою обґрунтування засад класичної математики засобами створеної його школою теорії математичних доказів (метаматематики).

ницьких інтересів істориків і теоретиків соціології в Україні. Спостерігаються здебільшого поодинокі спроби використання дослідниками результатів метатеоретизування у власних дослідницьких проектах.

Наприклад, дисциплінарна матриця В.Волеся [Уоллес, 1994] застосована в теоретичному моделюванні поведінки покупців у перебігу маркетингової діяльності [Резнік, 2001]. Більшу популярність в Україні має макромікрорівнева аналітична схема Дж.Коулмена. Застосовність цього аналітичного знаряддя у дослідженні релігійної легітимації приватної власності стала предметом гострої полеміки між М.Гацковим і О.Рахмановим [Гацков, 2011: с. 155–158; Рахманов, 2012]. Згодом були розглянуті пізнавальні та дидактичні можливості цієї аналітичної схеми [Резнік, 2015]. Зрештою, схема Коулмена була застосована у дослідженні соціально-психологічних чинників інтеграції сучасного українського соціуму — солідарності, відповідальності, толерантності й довіри [Резнік, 2016]. Але в наведених прикладах йдеться про вжиток метатеоретичних моделей 1980–1990-х років. Скидається на те, що в Україні недостатньою мірою обізнані із чималим метатеоретичним доробком, що постав після 2000 року. Відтак вкрай необхідне дослідження сучасних досягнень у розбудові підвалин метатеорії соціології. Але першим кроком тут має стати з'ясування особливостей, типів та напрямів соціологічного метатеоретизування у структурі метадосліджень соціології.

Структура метадосліджень соціології

Соціологічне дослідження передбачає певні зв'язки між соціологічними емпіричними даними, методами і теорією. Отже, неминуче наявні взаємозв'язки й між первинними емпіричними, теоретичними та методологічними дослідженнями. При виникненні в перебігу зазначених первинних досліджень різноманітних проблем соціологи для розв'язання їх починають досліджувати власні дослідницькі процеси та результати, переглядати власне предметне поле. У цих випадках відбувається вихід на рівень метадосліджень соціології — метаметоду, метааналізу даних та метатеорії (рис. 1).

Зокрема, галузь метаметоду у соціології пов'язана із вивченням наявних методів соціологічного дослідження з огляду на їхню результативність. При цьому розглядаються необхідні методологічні передумови проведення соціологічних досліджень, оцінюються переваги та вади їхньої методики, виробляються дослідницькі процедури. Основним напрямом наукових пошуків у галузі метаметоду в соціології є синтез різних типів методів дослідження [Zhao, 1991: р. 384]. Розмежованість соціологічного методичного арсеналу на якісні та кількісні методи живить дискусію з приводу найбільшої адекватності якісних/кількісних методик у дослідженнях соціальної реальності. На цьому підґрунті постала ідея поєднання якісних та кількісних методичних підходів в одному дослідженні. Йдеться і про вироблення та спроби втілення принципу методологічної триангуляції та мультиметоду досліджень, який передбачає використання різних методів та

методичних підходів для вивчення одного й того самого соціального феномену.

Рис. 1. Взаємозв'язок між первинними дослідженнями і метадослідженнями [Zhao, 1991: p. 380]

Зокрема, Є. Головаха визначив основні етапи ієрархічної гіпотетико-дедуктивної процедури соціологічного пізнання соціального феномену як безпосередньо спостережуваного аспекту соціальної дійсності:

- а) ініціальне виявлення і вивчення соціального феномену в перебігу повсякденного зауваження і спостереження його ймовірних проявів, аналізу повсякденного соціального досвіду і припущення стосовно можливості систематичного спостереження;
- б) специфікація феномену як факту соціальної дійсності — визначення його особливостей у низці (або на тлі) інших соціальних феноменів;
- в) темпоральна реконструкція феномену як установлення певної соціальної тенденції його сталого відтворення в часі — його відносної темпоральної інваріантності, пов'язаної з його виникненням і подальшими проявами;
- г) соціально-просторова реконструкція як вивчення суттєвих закономірних зв'язків, що утворюють внутрішній простір цього феномену (його структуру) і зовнішній простір — систему суттєвих зв'язків його з іншими соціальними феноменами, взаємозалежності цих зв'язків;
- д) обґрунтування соціологічного закону як результат з'ясування інваріантних просторово-часових залежностей виникнення і вияву цього феномену [Головаха, 2004: с. 12–14].

Зазначені послідовні етапи вивчення соціального феномену передбачають обґрунтування й тестування низки гіпотез про імовірні вияви, факти,

тенденції мінливості, закономірності існування і закони функціонування соціального феномену.

Натомість метааналіз даних у соціології є вивченням отриманих на підставі аналізу зібраних у польових умовах вихідних даних результатів первинних емпіричних досліджень. Не йдеться про вторинний аналіз соціологічних даних для різних цілей та з використанням різних процедур. Метааналіз даних передбачає вивчення основних припущень різних аналітичних процедур отримання даних, порівняння різних форм даних під кутом зору їхньої якості та корисності, синтез результатів низки досліджень, пов'язаних із певним феноменом. Зокрема, метааналізу підлягають дані крос-національних соціологічних досліджень [Дембіцький, 2012, 2013а, б]. Вивчаються також можливості інтеграції різних типів емпіричних даних, зокрема, чисельних і наративних.

Подібно до метаметоду та метааналізу даних, метатеорія теж має узагальнювальний та інтегративний характер. Узагальненню та інтеграції у цьому випадку підлягають теорії як результати первинних теоретичних досліджень. Ш. Чжао стверджує, що “головна причина поширеності метатеоретизування в галузі соціології лежить в онтології соціального світу, а не в епістемології соціологічних досліджень” [Zhao, 2001: р. 388]. Передусім йдеться про чинник культурного розмаїття та історичної конкретики досліджуваних соціальних феноменів, що вкрай ускладнює виявлення універсальної істини та інваріантних законів у соціальному світі. Важливо також, що соціолог, який теоретизує з приводу соціальної реальності, сам є невіддільним складником її: теоретик укорінений в унікальній культурній традиції, локалізований у межах соціальної структури свого суспільства, керується власними особистими інтересами у різних соціальних ситуаціях, сповідує певну ідеологію, має власні забобони та упередження. Відтак “місце сидіння визначає точку зору” і теоретичну позицію дослідника у соціологічному дискурсі, що має наслідком змагання різних альтернативних теорій за визнану міру вірогідності та символічну владу в межах наукових та ширших соціальних кіл. Зрештою, у перебігу досліджень може даватися взнаки чинник конститутивної сили соціологічної теорії стосовно соціальної реальності. Оскільки знання ситуації впливає на рішення дієвця, то теорія, що пояснює реальність, є істотним складником умов соціальної дії, її орієнтиром. Коли соціологічна теорія стає частиною соціальної реальності, яку намагається пояснити, теоретичне пояснення може перестати бути релевантним, якщо не враховано соціальні наслідки її появи. Зауважені проблеми соціологічного теоретизування спонукають соціологів до розроблення метатеорії соціології.

Із метатеорією пов'язують і сподівання на розв'язання проблем соціологічної теорії, що постають тоді, коли: а) виникають певні фундаментальні зрушення в розумінні предмета соціології, що потребують перегляду усталеної логіки соціологічного теоретизування; б) соціологам починають особливо дошкуляти вповільнення, застій або кризи у розвитку соціологічного теоретизування. Тож метатеорію розглядають як знаряддя змістової реорганізації теорій для отримання нового знання, як засіб кооперації та координації дослідницької діяльності теоретиків. Зазначена функціо-

нальність метатеорії власне й увиразнює її особливості на тлі соціологічних теорій.

Особливості соціологічної метатеорії

Свого часу у структурі соціології було виокремлено емпіричні дослідження, теорію середнього рівня та загальну теорію [Мертон, 2006: с. 64]. Наразі зауважено структурну аналогію між Мертоновим розрізненням емпіричних досліджень, теорій середнього рівня і загальної теорії, з одного боку, і сучасним розрізненням соціологічних емпіричних досліджень, теорії і метатеорії — з іншого [Edwards, s.a.]. Тобто загальну теорію вважають еквівалентною сучасній метатеорії, а сучасні соціологічні теорії за своїм об'єктом і предметом ідентифікують здебільшого як теорії середнього рівня. На підґрунті уявлення про таку аналогію здійснено спробу концептуально-го унаочнення спільного та відмінного між теорією і метатеорією (рис. 2).

Теорію розбудовують і тестують на підґрунті емпіричних даних, а метатеорію — на підґрунті концептуальних і теоретичних даних. Тобто теорія безпосередньо пов'язана із соціальною реальністю, а метатеорія — опосередковано, через теорію. Попри відмінності дослідницьким циклом розбудови і тестування теорії та метатеорії приписують фактично ідентичну послідовність.

Зокрема, розбудова постає як складний процес створення визначень, увиразнення доменів¹, окреслення конструктів 1-го або 2-го порядків, констатації їхнього взаємозв'язку в рамках узгодженої концептуальної системи, випрацювання на підґрунті останньої тверджень теорії або припущень метатеорії. Серед релевантних критеріїв порівняння дослідницьких циклів розбудови теорії або метатеорії зауважено їхню унікальність або універсальність щодо різних ситуацій, плідність у створенні нових пояснень, рівень стислості, внутрішньої узгодженості, абстракції й застосовності в часі та просторі, їхню здатність до збереження та інтеграції наявних ідей, їхню корисність та актуальність [Edwards, s.a.]. Очевидно, що метатеорії як всеосяжні концептуальні перспективи більш інтегративні, абстрактні й узагальнені порівняно із теоріями, що мають локалізовані предметні поля. Але метатеорія не замінює, не скасовує і не поглинає теорії, а лише доповнює їх, інтегрує їхні переваги та нівелює вади. Вона надає теоріям спільне концептуальне підґрунтя для плідного співіснування, спільний аналітичний контекст накопичення соціологічного знання — за аналогією зі зведенням до спільного знаменника. Розбудова метатеорії є, по суті, зведенням розрізне-

¹ Ідеться про категоріальні домени, що про них згадує А.Гоулднер, коли веде мову про вплив на теоретичні уявлення соціологів їхніх неявних базових та доменних припущень, набутих у перебігу соціалізації: “Процес засвоєння неявних базових припущень, що триває упродовж всього нашого життя, починається, коли ми опановуємо нашу першу мову, бо саме мова дає нам категорії, що конституюють домени, до яких відносяться доменні припущення. Коли ми засвоюємо категорії та домени, що визначаються ними, ми разом з тим набуваємо множину припущень або уявлень про всі елементи домену” [Гоулднер, 2003: с. 58].

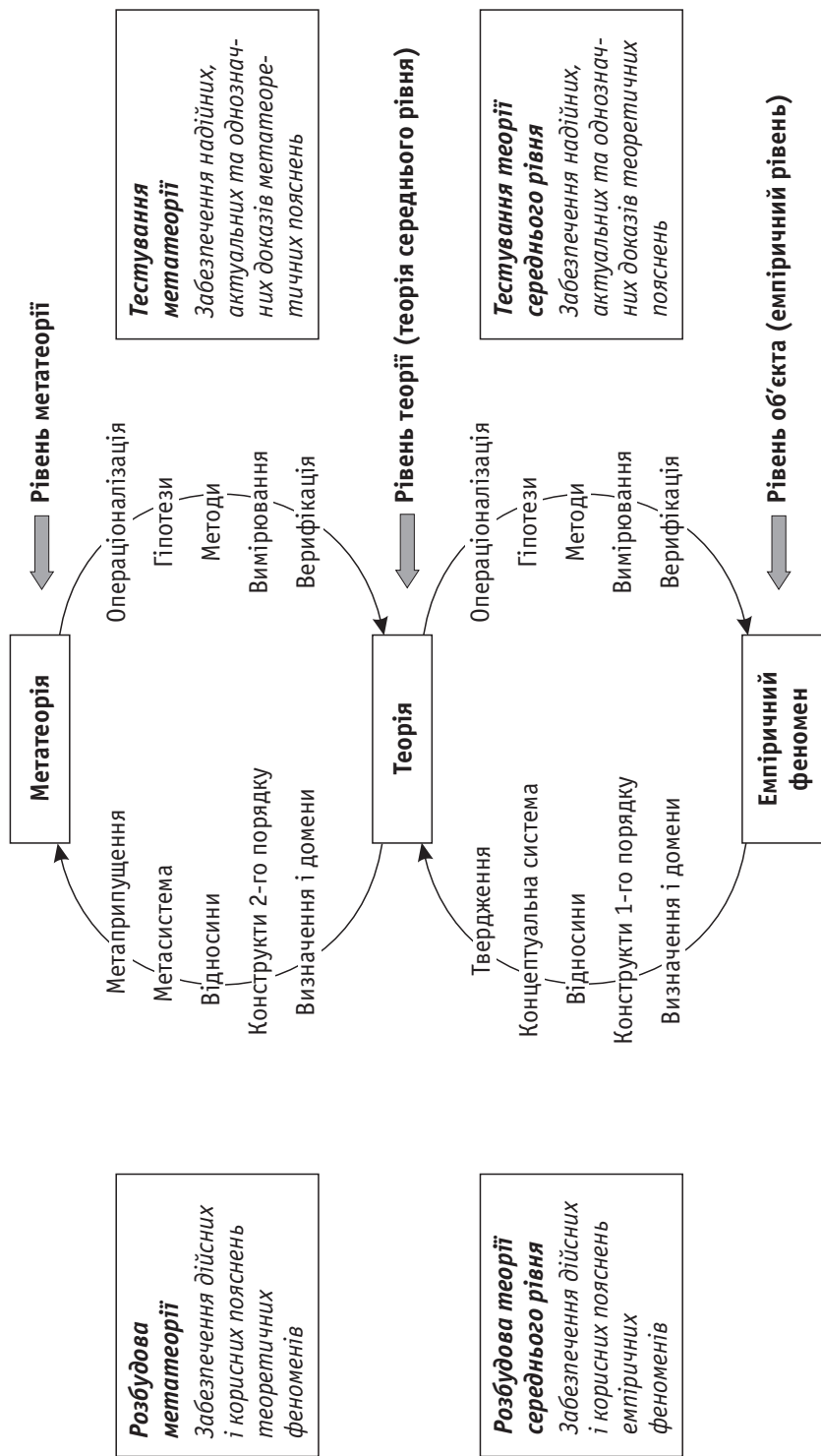

Рис. 2. Дослідницькі цикли розбудови і тестування теорій середнього рівня та метатеорії [Edwards, s.a.]

них соціологічних парадигм, підходів, теорій і концепцій до своєрідного концептуального “спільного знаменника”, завдяки якому їх можна коректно порівнювати і критикувати згідно з певними єдиними критеріями, поєднувати й узгоджувати в дослідницьких практиках.

Тестування теорії та метатеорії за Едвардсом передбачає операціоналізацію понять, формулювання гіпотез, вибір методів та вимірювальних процедур, підтвердження або спростування заявлених гіпотез. Тестування теорій передбачає критерії, значною мірою пов’язані з методологічними питаннями — адекватністю вибірки, збиранням необхідних емпіричних даних, точним і надійним вимірюванням, використанням відповідних аналітичних методів. Метатеорії тестуються на основі таких абстрактних концептуальних побудов, як теорії, моделі та дослідницькі парадигми. В минулому за таких обставин метатеоретики здебільшого покладалися на власну обізнаність у царині соціологічного теоретизування та метатеоретизування. Але невпинне нагромадження різноманітних версій теоретизування у соціології після Другої світової війни спонукає дослідників до використання кількісних методів його систематизації та аналізу, а також тестування припущень про його характеристики. Зокрема, у перебігу дослідження доменних припущень, що впливають на теоретичні уявлення соціологів, А.Гоулднер і Т.Спрі вдалися до національного опитування ($N = 3400$) фахової соціологічної спільноти США та використання факторного аналізу отриманих емпіричних даних [Гоулднер, 2003: с. 62–64]. Е.Фридгайм застосувала багатовимірне шкалювання та факторний аналіз у перебігу емпіричної верифікації метатеоретичної типології соціологічних парадигм, запропонованої Дж.Ритцером [Friedheim, 1979: р. 61–63]. Загалом поширення кількісних досліджень та застосування методів багатовимірних статистик у галузі історії, теорії та метатеорії соціології зумовлені зростанням чисельності національних фахових соціологічних спільнот, часток теоретиків у їхніх межах та обсягів їхніх розробок.

Однією із проблем у розбудові соціологічної метатеорії вважають відсутність належного усвідомлення своїх метатеоретичних пошуків переважною більшістю дослідників, що вдаються до них у різній формі [Ritzer, 1991: р. 244]. Коли соціологи розробляють власну теорію, теоретичне підґрунтя або концептуалізацію свого емпіричного дослідження, вони неминуче ґрунтують зазначений доробок на певних вихідних метатеоретичних уявленнях. Тобто з цими уявленнями або уподобаннями дослідникам доводиться апріорно визначатися вже на початку свого дослідження. І більшість із них спроможні, за необхідності, пояснити, що, як і чому вони роблять у перебігу свого теоретизування чи концептуалізації. Але таке самовизначення дослідників щодо власних метатеоретичних засад, як і взагалі визнання наявності таких, рідко спирається на свідоме їх обмірковування, виразне окреслення та оприлюднення. Вкрай малоімовірними при цьому є вжиток метатеоретичної термінології, повнота циклів розбудови метатеорії та взагалі ідентифікація із традицією метатеоретизування. Чільні метатеоретики сподівалися підвищити рівень рефлексії метатеоретичного складника у соціологічних дослідженнях шляхом типологізації метатеорії, увиразнення її мети та внесків у розвиток соціології.

Типи соціологічного метатеоретизування

Ритцер виокремив три ідеальні типи метатеоретизування з огляду на його мету — глибше розуміння теорії, продукування нових теорій та створення нових всеосяжних теоретичних перспектив (метатеорій) [Ritzer, 1991: р. 237, 244]. П.Коломі доповнив цю типологію виокремленням ще одного типу — метатеоретизування як оцінювального вердикту (metatheorizing as adjudication) щодо соціологічної теорії [Colomy, 1991: р. 279]. М.Едвардс узагальнив зазначену типологію і презентував її разом із деталізацією внесків (Contributions) кожного типу в розвиток соціологічного теоретизування (табл. 1).

Таблиця 1

Типи метатеоретизування за їхніми цілями та внесками

Типи	Мета	Внески
Засіб досягнення глибшого розуміння теорії	Розкриття основних структур наявних теорій	Знаходження спільного та відмінного між теоріями, виявлення прогалин у поточному теоретизуванні, визначення його основних припущень та спрямувань
Підґрунтя розроблення нової теорії	Підготовка розбудови нової теорії	Джерело творчого розуміння теорії, генерування положень нової теорії, вможливлення виходу за чинні теоретичні кордони
Джерело підходів до узагальнення теорії	Розбудова всеосяжної теорії (метатеорії)	Побудова ширших інтеграційних моделей, створення нових концепцій, включення нових перспектив, радикальне розширення поточної теорії
Критерій оцінювання теорії	Критичне оцінювання інших теорій	Критичне оцінювання теорії та її застосування з погляду всеосяжної перспективи, критичне доповнення теоретичних знань

Джерело: [Edwards, s.a.].

Метатеоретизування для глибшого розуміння вже відомих соціологічних теорій передбачає дослідження їхнього предметного поля та меж застосовності, доречності їхніх цілей і завдань, їх поняттєвого складу і структури, надійності та ґрунтовності їхніх методологічних засад, їхнього поточного наукового статусу, міри несуперечливості й узгодженості їхніх визначень і тверджень, імовірності їхніх припущень та передбачень, обґрунтованості висновків, ефективності та результативності. Поряд із дослідженням власне соціологічних теорій метатеоретики вивчають бекґраунд та фахове оточення фундаторів цих теорій, а також широкий соціальний та інтелектуальний контекст розбудови теорій, творчості теоретиків та функціонування їхніх шкіл.

З огляду на предметне розмаїття цього типу метатеоретизування Ритцер диференціював його на 4 підтипи. Підґрунтям диференціації стала кростабуляція двох концептуальних дихотомій або вимірів “внутрішнє — зовнішнє” та “інтелектуальне — соціальне” (рис. 3).

Рис. 3. Головні підтипи метатеорії як засобу досягнення глибшого розуміння теорії [Ritzer, 1988: p. 190]

Полюс “внутрішнього” умовно позначає все у межах соціології, а полюс “зовнішнього” — все поза межами соціології, що може впливати на неї. Полюс “інтелектуального” позначає все, що стосується когнітивної структури (поняття, ідеї, теорії, метатеорії тощо), а полюс “соціального” — соціальної структури (індивіди, спільноти, інституції, суспільство тощо). Умовний перетин ліній зазначених концептуальних вимірів розмежовує квадранти, що позначають 4 підтипи метатеоретизування для глибшого розуміння вже наявних соціологічних теорій¹. Внутрішньо-інтелектуальний підтип метатеоретизування охоплює спроби аналізу когнітивних структур наявних соціологічних теорій із використанням різних концептуальних знарядь (наприклад: [Тернер, 1985]). Внутрішньо-соціальний підтип об’єднує спроби вивчення впливу особистого бекґраунду теоретиків, наукових шкіл, “невидимих коледжів” (Т.Кун), інституцій та соціальних мереж фахової спільноти соціологів на соціологічне теоретизування (наприклад: [Рыбщун, 2010]). Зовнішньо-інтелектуальний підтип групує спроби вивчення впливу інших наук на розвиток соціологічної теорії (наприклад, відповідний вплив мовознавства проаналізовано в: [Ліутар, 1995]). Зовнішньо-соціальний підтип утворюють спроби вивчення впливів національних або соціально-історичних обставин на розбудову соціологічної теорії (наприклад: [Гоулднер, 2003; Козер, 2006]). У підсумку досягнуте глибше розуміння наявних со-

¹ Ритцер застерігає, що його типологія — суто інструмент аналізу, а реальним метатеоріям зазвичай притаманні одночасно ознаки різних ідеальних типів і підтипів метатеоретизування [Ritzer, 1988: p. 190].

ціологічних теорій, їхніх вад та обмежень може стимулювати метатеоретичні дослідження інших типів.

За твердженням Ритцера, до метатеоретизування як підґрунтя розбудови нової соціологічної теорії вдавалися класики та сучасні чільні теоретики соціології, коли уґрунтовували власні теоретичні розробки на результатах ретельного аналізу теоретизувань своїх попередників (наприклад: [Парсонс, 2002; Гидденс, 2003]). Згідно з критерієм ідентифікації випадків цього типу соціологічного метатеоретизування, метатеоретиками певною мірою є фактично всі, хто розробляє власні концептуалізації на підґрунті аналізу та синтезу наявного досвіду.

Усе теоретизування в соціології або його окремі сегменти стають предметним полем метатеоретизування з метою розбудови всеосяжної соціологічної перспективи (наприклад: [Уоллес, 1994]). Ідеться про пошук найзагальніших понять, що позначають ключові властивості соціальної організації людства на всіх її рівнях, та найзагальніших принципів пояснення динаміки цих властивостей. Цей пошук здійснюється шляхом систематизації ключових понять, стандартизації термінів, співставлення і змістовного доповнення альтернативних парадигмальних поняттєвих апаратів, узагальнення їхніх пояснювальних моделей, уточнення й узгодження предметних ділянок досліджень.

Метою метатеоретизування як оцінювального вердикту щодо соціологічної теорії є надання аргументованих суджень про відносні аналітичні переваги конкуруювальних теоретичних традицій [Colomy, 1991: p. 279]. Метатеоретик констатує, яка стратегія теоретизування сприяла найбільшому піднесенню теорії й, отже, може бути найбільш плідною в майбутньому. Це можливо за розроблення загальних і вельми абстрактних критеріїв для визначення значущості загальних проблем і релевантності пропонованих рішень для їх усунення, оцінки переваг і недоліків теоретичної логіки дослідницьких програм. Такі критерії мають бути достатньо обґрунтованими й однозначними, щоби стати легко застосовними до різних теоретичних шкіл.

Загалом типи соціологічного метатеоретизування в соціології та їх сукупності можна розглядати як послідовний і завершений цикл метадосліджень соціологічного теоретизування, що починається з описового вивчення базових структур наявних теорій, продовжується оцінюванням їхніх аналітичних переваг, пошуком та обґрунтуванням нових всеосяжних напрямів майбутнього теоретизування і завершується фактичною розбудовою нових соціологічних теорій. Але попри те, що однією із цілей метатеоретизування є долання концептуальних меж між різними соціологічними теоріями, воно саме не уникнуло розмежування за методологічними та ідеологічними ознаками на альтернативні та конкуруювальні течії.

Метатеоретичні напрями в соціології

Соціологічне метатеоретизування вкорінене у різних філософських орієнтаціях. Ці орієнтації зумовлюють наявність метатеоретичних напрямів у соціології, що відмінні за постановкою мети, змістом процесу та отри-

маними кінцевими продуктами метатеоретизування. Після 2000 року ідентифіковано чотири соціологічні метатеоретичні напрями в соціології — позитивістський, герменевтичний, критичний і постмодерністський (табл. 2).

Таблиця 2

**Типологія філософських орієнтацій,
соціологічних теорій та соціологічних метатеорій**

Тип філософських орієнтацій	Тип соціологічних теорій першого порядку	Тип метатеоретичних роздумів про соціологічне теоретизування		
		Мета	Процес	Кінцевий продукт
Позитивізм	Номологічний ¹	Виявлення універсальних соціальних законів	Методологічна кодифікація	Теоретичне накопичення (accumulation)
Герменевтика	Інтерпретативний	Розуміння інтерсуб'єктивних значень (смислів)	“Злиття екзистенційних горизонтів”	Просвітництво (Enlightenment)
Критичний підхід	Нормативний	Домагання соціальної справедливості	Соціальна практика	Емансипація людини
Постмодернізм	Релятивістський	Побудова локальних нарративів	Деконструкція	Делегітимація

Джерело: [Ritzer, Zhao, Murphy, 2001: p. 117]

Позитивістські метатеоретики вважають метою соціологічного теоретизування виявлення універсальних загальнозначущих законів соціальної реальності. Соціологічну теорію вони розглядають як своєрідне резюме цих законів у вигляді систематичних і практично зорієнтованих загальних суджень про суспільне життя, подібних до природничо-наукових законів. З цього погляду соціологічні теорії слід вивчати, щоб оцінити міру відповідності їх моделі наукового закону, що побутує у природничих науках.

Сподівання на виявлення універсальних законів суспільства пов'язують із використанням правильної теоретичної методології, яка б усунула суб'єктивність дослідників і дозволила соціальним фактам “говорити самим за себе”. Для її впровадження зроблено спроби кодифікувати процедури соціологічного теоретизування через застосування верифікаційного підходу до розбудови теорії [Мертон, 2006: с. 188–228]. Згідно з цим підходом, розбудова соціологічної теорії передбачає перевірку на підставі емпіричних фактів тверджень цієї теорії шляхом тестування гіпотез, ґрунтованих на

¹ Номологічний — пов'язаний із виявленням або встановленням загальних універсальних соціальних законів і закономірностей, узагальненим пояснювальним знанням.

них. З огляду на накопичення емпірично перевірених теорій позитивістські метатеоретики здебільшого й оцінюють теоретичний прогрес соціології.

Утім, наразі відносно невелику кількість тверджень у соціологічних теоріях визнають чинними в різних контекстах і відповідними зазначеним критеріям наукового закону. За цих обставин своєрідною альтернативою пошуку загальних законів суспільства стало теоретизування, ґрунтоване на експлікації та поясненні соціальних механізмів генерування спостережуваних асоціацій між подіями і фактами [Social Mechanisms, 2005]. Теорії соціальних механізмів відрізняються від теоретизування, ґрунтованого на змінних статистичного аналізу, з одного боку, і наративних описів унікальних подій – з іншого. Мета цих теорій полягає в тому, щоб виявити причинно-наслідкові механізми, здатні пояснити широкий спектр соціальних ситуацій. Кожен такий механізм генерує передбачуваний результат в тому чи тому середовищі. Позаяк подібні механізми спричиняють передбачувані результати в подібних середовищах, теорії соціальних механізмів можуть вважатися номологічними за природою.

Герменевтичні метатеоретики вбачають мету соціологічного теоретизування в інтерпретації сенсу людської дії та розумінні контекстуалізованого життєсвіту, в якому ця дія відбувається. Вони вивчають та оцінюють теоретизування у соціології з огляду на те, чи дають соціологічні теорії людям можливість побачити новий горизонт¹ життя і просунути за межі поточного розуміння себе, власного буття у світі та своїх відносин з іншими людьми. Розуміння в цьому випадку трактовано як Гадамерів процес “злиття горизонтів” у суспільному житті: “... горизонт сучасного формується аж ніяк не без участі минулого. Не існує жоден горизонт сучасного в собі, достоту як не існують і історичні горизонти, що їх би годилося здобувати. Навпаки, розуміння завжди є процесом злиття цих ніби для себе суцільних горизонтів” [Гадамер, 2000: с. 284]. Контрольоване здійснення такого “злиття” визначено завданням дієво-історичної свідомості в усвідомленні герменевтичної ситуації, що підлягає інтерпретації та висвітленню.

Головними перешкодами інтерпретації та розумінню життєвого світу герменевтичні метатеоретики вважають передусім відсутність у теоретика належної інтуїції внаслідок відмінності його способу життя від способу життя широкого загалу. Щоби бути спроможним інтерпретувати й розуміти інших, теоретик має розвивати й загострювати свою інтуїцію, а для цього йому необхідно відповідно змінювати себе і свій спосіб життя. Таким чином, критерієм оцінювання соціологічної теорії для герменевтичних метатеоре-

¹ “Горизонт — це поле зору, яке охоплює та обіймає все те, що може бути побаченим із якогось пункту. Коли маємо на увазі мислячу свідомість, то говоримо про вузькість горизонту тощо... Позбавлений горизонту бачить не досить далеко й тому переоцінює близьке. І навпаки: володіти широчінню горизонту означає: не обмежуватися найближчим, а виходити за його рамки. Той, хто володіє широтою горизонту, здатен правильно зважувати значення усіх речей, що містяться всередині цього горизонту, з точки зору віддаленості й близькості, великого і малого. Розробка герменевтичної ситуації означає, відповідно, знаходження правильного горизонту...” [Гадамер, 2000: с. 281].

тиків є її ґрунтоване на інтерпретації екзистенціальне просвітництво, що сприяє людям у розумінні себе та суспільства.

Критичні, зокрема марксистські, метатеоретики воліють бачити соціологічне теоретизування своєю формою соціальної практики, що інтегрує соціальний аналіз та політичну дію для звільнення пригноблених та досягнення соціальної справедливості. Згідно з критичною метатеорією, соціологічне теоретизування має бути знаряддям зміни соціальної реальності за рахунок створення дискурсу, який сприяє таким змінам або мотивує до них. Звідси метою соціологічного теоретизування критичні метатеоретики вважають не розбудову теорії, відповідної соціальній реальності, а радше творення соціальної реальності, відповідної теорії. Тобто теоретизування в їхній уяві не обмежене концептуальним моделюванням соціальної дійсності, а є першим кроком у конституюванні та матеріалізації її бажаного, нормативного стану. Для критичних метатеоретиків теорія має нормативний характер щодо соціальної реальності. Відповідно, виявом плідності теоретизування вони визначають не успішну емпіричну верифікацію теорії, а її актуалізацію в соціальній практиці — вплив теорії на зміну соціальної реальності як свого об'єкта. Тобто правильність теорії перевіряється вивченням її внеску в результат соціальної практики.

За втілення цих метатеоретичних інтенцій “соціологічне теоретизування стає формою соціальної практики, де головний наголос роблять на пропаганді реальності, а не відкритті реальності, на актуалізації ідей, а не перевірці їх, на маніпуляції, а не підтвердженні” [Ritzer, Zhao, Murphy, 2001: р. 119]. Ідеться про безпосереднє залучення теоретиків у соціальні конфлікти та публічні дискусії. На переконання критичних метатеоретиків, соціологічні теорії мають визначати результат зазначених соціальних конфліктів та публічних дискусій: легітимувати одних дієвців, одні події, дії та інститути та делегітимувати інших дієвців, інші події, дії та інститути.

Вельми серйозним відхиленням від описаних вище трьох напрямів соціологічного метатеоретизування вважається його постмодерністський напрям [Ritzer, Zhao, Murphy, 2001: р. 119]. Пояснення програмових засад постмодерністського метатеоретизування у соціології наявне у праці ідейного очільника цього напрямку:

“Я хочу використати термін “модерн” для того, щоби позначити будь-яку науку, яка легітимує себе через відповідність метадискурсу й у такий спосіб створює відкрите звертання до деяких фундаментальних наративів, таких, як діалектика духу, герменевтика сенсу, звільнення раціонального або працюючого суб'єкта, створення багатства тощо...”

Гранично спрощуючи, я визначаю постмодерн як недовіру до метанаративів... Наративна функція втрачає своїх носіїв: свого великого героя, свої великі загрози, свої великі мандри, свою велику мету. Вона розсіялася в блоках елементів оповідної мови — наративної, але ще й денотативної, прескриптивної, дескриптивної тощо. Кожному блоку надана прагматична валентність, специфічна для його різновиду. Кожен з нас живе на перетині багатьох з них” [Ліотар, 1995: с. 16–17].

Завважені Ліотаром метанаративи “діалектики духу”¹, “герменевтики сенсу”, “звільнення раціонального або працюючого суб’єкта” можна вважати ідейними засадами розглянутих вище трьох напрямів соціологічного метатеоретизування. Ці метанаративи містять претензії на універсальність, усезагальність і всеохопність тлумачень та розуміння дійсності. За часів модерну вказані метанаративи живлять віру дослідників у свободу на підґрунті автономії людського розуму, у єдність (надкультурність та надісторичність) людського досвіду, у самоочевидність логічного та наукового раціоналізму, у витлумачуваність та осмислюваність реальності, у детермінізм, у можливість створення всеохопної та універсальної системи значень, у послідовні критерії оцінювання претензій на наукові твердження.

Натомість доба постмодерну виявляє себе сумнівами дослідників стосовно питомих модерних уявлень про істину та прогрес. У модерних прагненнях і пошуках влади, універсалізації, раціоналізації та гомогенізації дослідники-постмодерністи вбачають передумови авторитаризму, геноциду та руйнування природного довкілля. Модерні метанаративи сприймаються як фіктивні конструкти, а їхні претензії на природність та самоочевидність пов’язуються з інтересами та ідеологією певних суспільних сил. Відтак постмодерні метатеоретики виявляють й викривають явні та неявні ідеологічні уподобання модерних метанаративів, здійснюють постійну делегітимацію та деконструкцію їх. Їхньою метою є розбудова локальних наративів, що, втім, теж підлягають деконструкції, щойно будуть створені. Постмодерна деконструкція теоретичних наративів тут є перманентною, позаяк має сенс сама по собі як мета, а не як засіб і передумова реконструкції їх для досягнення остаточної істини, що її жадали теоретики часів модерну. Тобто постмодерні метатеоретики віддають перевагу релятивістській теорії — неусталеній і релевантній в обмеженому соціально-просторовому та часовому контексті.

Інший підхід до розрізнення метатеоретичних напрямів та їхніх внесків у соціологію запропонував В.Волес. Він зауважив існування двох головних різновидів соціологічної метатеорії: 1) синтетичного, що класифікує теорії згідно з певною всеосяжною типологією за критеріями періодизації виникнення, національної належності творців, основної тематики та ідеологічної впливовості; 2) аналітичний, що передусім виокремлює основні складники теорій і потім класифікує ці складники за типами [Wallace, 2000]. Синтетичній метатеорії приписують центральну роль в описових класифікаціях соціологічної теорії у підручниках та навчальних планах, а також у соціології та історії соціології. В останніх випадках ідеться про облік піднесень і занепадів соціологічних наукових шкіл або перспектив, систематичну концептуалізацію їхніх групувань.

Аналітична метатеорія, своєю чергою, поділена Волесом на два класи: перший, в межах якого у складників теорії, що підлягають класифікації, мають бути свої емпіричні референти, а доведення теорії здійснюється через інтерсуб’єктивну верифікацію; другий клас, в межах якого класифіковувани

¹ С.Леш стверджує, що тут ідеться про метанаратив “права на науку” доби Просвітництва [Леш, 2003: с. 115]. На ідейних підвалинах Просвітництва з часом постав позитивізм.

складники теорії можуть мати неемпіричні референти, а сама теорія доводиться згідно з неемпіричними стандартами об'єктивності. Внесок неемпіричної аналітичної метатеорії у соціологічну теорію вважається неспецифікованим з огляду на її ідеологічні та моральні засади. Натомість внесками емпіричної аналітичної метатеорії є розв'язання центральних проблем соціології: 1) кумуляції знань: систематичного накопичення кінцевого продукту соціологічного дослідження — колективно схваленого емпіричного знання про соціальні феномени; 2) теоретичної інновації: систематичної розбудови нових версій основних засобів, використовуваних у генеруванні цього кінцевого продукту, — колективної спільної теорії та методу; 3) посилення почуття солідарності в масштабах дисципліни серед соціологів різних теоретичних традицій і спеціалізацій. Передумовою розв'язання зазначених центральних проблем соціології є зорієнтованість емпіричної аналітичної метатеорії на пошук загальної дисциплінарної “мови” для соціологів у всьому світі незалежно від їх спеціалізації.

Сучасне метатеоретизування: необхідність аналізу

Один із чільних представників метатеоретичного руху у світовій соціології 1990-х років дав дуже влучну образну характеристику метатеоретизування:

“Метатеоретизування є постійною умовою теоретизування в соціології... Метатеоретизування ніколи не вмирає: воно приходить і йде, проривається і стихає, реагуючи на зміну ситуації у “першому порядку” теоретизування. Якщо соціологічне теоретизування є важким шляхом незнайомою територією, то метатеоретизування репрезентує часті перерви для відпочинку, консультаційні мапи, ревізію планів мандрівки або навіть інші думки про кінцевий пункт призначення. Чим складніший шлях, тим більше буде перерв... Оскільки багато з проблем, пов'язаних із соціологічним теоретизуванням, є онтологічними за своєю природою, метатеоретизування завжди буде частиною соціології” [Zhao, 2001: p. 392].

Якщо, за твердженням Чжао, метатеоретизування є неусувним складником соціології, то постають питання: яким наразі є його стан і які його сучасні перспективи? Спади та піднесення соціологічного теоретизування і метатеоретизування чергуються: піднесення метатеоретизування є реакцією на кризу теоретизування, а своїм піднесенням теоретизування, своєю чергою, імовірно, завдячує попередньому злету метатеоретизування. Після 2000 року у світовій соціології оприлюднено низку теоретичних праць, які, можливо, є метатеоретичними розробками або за змістовими ознаками можуть вважатися спробами таких. Ідеться про тексти Дж.Ритцера, Дж.Тернера, Дж.Александера, Ш.Айзенштадта, П.Гедстрьома, І.Валерстайна, Д.Норта та ін. В більшості цих теоретизувань явні претензії на розроблення метатеорії не артикульовано. Але амбітність або масштабність їх дає підстави для припущень про відповідні задуми авторів. Не виключено, що постали нові ідеальні типи та започаткувалися нові напрями соціологічного метатеоретизування. Утім, щоби з'ясувати гаданий метатеоретичний сенс зазначе-

них сучасних теоретичних розробок, необхідне історичне дослідження розбудови метатеорії соціології впродовж усього існування останньої.

Джерела

Александр Дж. Нові теоретичні напрями в соціології / Дж. Александр // Філософська і соціологічна думка. — 1992а. — № 2. — С. 121–130.

Александр Дж. Нові теоретичні напрями в соціології / Дж. Александр // Філософська і соціологічна думка. — 1992б. — № 4. — С. 132–156.

Гастев Ю. Метатеория / Ю. Гастев, И. Шмаин // Философская энциклопедия : в 5 т. Т. 3 : Коммунизм–Наука / под глав. ред. Ф.В. Константинова. — М. : Сов. энцикл., 1964. — С. 400–402.

Гацков М. Соціологічний аналіз і логос. Експланаторна схема аналітичної соціології / Максим Гацков // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2011. — № 4. — С. 154–158.

Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / Энтони Гидденс; пер. с англ. — М. : Академ. проект, 2003. — 528 с.

Головаха Є. Соціологічне знання: специфіка, критерії науковості та перспектива розвитку / Євген Головаха // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 1. — С. 5–14.

Гоулднер А.У. Наступающий кризис западной социологии / Алвин У. Гоулднер; пер. с англ. — СПб. : Наука, 2003. — 576 с.

Гадамер Г.-Г. Истина и метод. Т. 1 : Герменевтика I: Основы философской герменевтики / Ганс-Георг Гадамер; пер. з нім. — К. : Юніверс, 2000. — 464 с.

Дембіцький С. Метааналіз: ключові поняття та основи обчислень (на прикладі даних крос-національних досліджень) / Сергій Дембіцький // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2012. — № 3. — С. 160–174.

Дембіцький С. Оцінювання гетерогенності в метааналізі (на прикладі даних крос-національних досліджень) / Сергій Дембіцький // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2013а. — № 1. — С. 154–165.

Дембіцький С. Роздільний аналіз підгруп у метааналізі (на прикладі даних крос-національних досліджень) / Сергій Дембіцький // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2013б. — № 3. — С. 161–179.

Козер Л.А. Мастера социологической мысли. Идеи в историческом и социальном контексте / Льюис А. Козер; пер. с англ. — М. : Норма, 2006. — 528 с.

Коллінз Р. Теорія конфлікту в сучасній макроісторичній соціології / Рендал Коллінз // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 6. — С. 81–98.

Леш С. Соціологія постмодернізму / Леш С.; пер. з англ. — Львів : Кальварія, 2003. — 344 с.

Ліотар Ж.-Ф. Ситуація постмодерну / Жан-Франсуа Ліотар // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 5–6. — С. 15–38.

Мертон Р. Про історію та систематику соціологічної теорії / Роберт Мертон // Філософська і соціологічна думка. — 1996. — № 7/8. — С. 119–141.

Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Роберт Кинг Мертон.; пер. с англ. — М. : АСТ : Хранитель, 2006. — С. 64–104.

Парсонс Т. Структура социального действия (Главы из книги) / Талкотт Парсонс // О структуре социального действия. — 2-е изд. — М. : Академ. проект, 2002. — С. 43–328.

Рахманов О. Ще раз про проблему легітимації приватної власності у православ'ї / Олександр Рахманов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2012. — № 1. — С. 148–155.

Резнік В.С. Соціально-психологічне моделювання поведінки покупців у процесі маркетингової діяльності : [моногр.] / В.С. Резнік. — Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2001. — 220 с.

Резнік В. Теорії соціального порядку: особливості структурування та викладання за пояснювальною схемою Дж. Коулмена / В. Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2015. — № 4. — С. 174–201.

Резнік О. Горизонтальна соціальна інтеграція в перехідному суспільстві // Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму / за наук. ред. О.Г. Злобіної. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2016. — С. 62–80.

Рыбщун А. Украинская социология. Традиции, факторы, ориентиры развития (советский и постсоветский периоды) / Рыбщун А. — Saarbrücken : LAP LAMBERT Academic Publishing, 2010. — 222 с.

Социологическая теория сегодня. Сборник статей американских и украинских теоретиков / под ред. В. Танчера. — К. : Ін-т соціології НАНУ, 1994. — 144 с.

Тернер Дж. Структура социологической теории / Джонатан Тернер ; пер. с англ. — М. : Прогресс, 1985. — 471 с.

Тьорнер Дж. Піднесення і падіння імперій: соціологічна теорія / Дж.Тьорнер // Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 6. — С. 83–98.

Уоллес У. Про дисциплінарну матрицю в соціології / Уолтер Уоллес // Філософська і соціологічна думка. — 1994. — № 1–2. — С. 103–117.

Colomy P. Metatheorizing in a postpositivist frame / Paul Colomy // Sociological Perspectives. — 1991. — Autumn. — Vol. 34, No. 3 : Recent Explorations in Sociological Metatheorizing. — P. 269–286.

Edwards M.G. Misunderstanding Metatheorizing [Electronic resource] / Mark G. Edwards // Systems Research and Behavioral Science. — Published online in Wiley Online Library. — 2013. — 25 p. — Access mode : <http://onlinelibrary.wiley.com/wo1/doi/10.1002/sres.2203/full> (DOI: 10.1002/sres.2203).

Friedheim E.A. Empirical Comparison of Ritzer's Paradigms and Similar Metatheories: A Research Note / Elizabeth A. Friedheim // Social Forces. — 1979. — Vol. 58, No. 1 (September). — P. 59–66.

Ritzer G. Metatheorizing in Sociology: The Basic Parameters and the Potential Contributions of Postmodernism / George Ritzer, Shanyang Zhao, Jim Murphy // Handbook of Sociological Theory / ed. by Jonathan H. Turner. — New York : Kluwer Academic / Plenum Publishers, 2001. — P. 113–131;

Ritzer G. Reflections on the Rise of Metatheorizing in Sociology / George Ritzer // Sociological Perspectives. — 1991. — Autumn. — Vol. 34, No. 3 : Recent Explorations in Sociological Metatheorizing. — P. 237–248.

Ritzer G. Sociological Metatheory: A Defense of a Subfield by a Delineation of its Parameters / George Ritzer // Sociological Theory. — 1988. — Autumn. — Vol. 6, No. 2. — P. 187–200.

Social Mechanisms: An Analytical Approach to Social Theory / Peter Hedstrom and Richard Swedberg (eds). — New York : Cambridge University Press, 2005. — x, 340 p.

Wallace W.L. Metatheory / Walter L. Wallace // Encyclopedia of Sociology. Vol. 3 / ed. by Edgar F. Borgatta and Rhonda J.V. Montgomery. — Second Edition. — New York : MacMillan Reference, 2000. — P. 1852–1855.

Zhao S. Metatheorizing in Sociology / Shanyang Zhao // Handbook of Social Theory / George Ritzer and Barry Smart (Eds.). — Thousand Oaks, CA, London : Sage, 2001. — P. 386–394.

Zhao S. Metatheory, Metamethod, Meta-Data-Analysis: What, Why, and How? / Shanyang Zhao // Sociological Perspectives. — 1991. — Autumn. — Vol. 34, No. 3 : Recent Explorations in Sociological Metatheorizing. — P. 377–390.